

ՍՈՒՐԵՆ ՄԱՐԳՍԵԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ

1885-1908 թթ. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ
Ս. ՄԱՊԱՀ-ԳՅՈՒԼՅԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Հայոց պատմության նոր շրջանում ազգային-ազատագրական պայքարն ըստ էության վճռական փուլ թեւակոխեց 19-րդ դարի 80-ական թվականների կեսերից եւ, փաստորեն, ավարտվեց 1908թ. երիտթուրքական սահմանադրության ընդունմամբ: Առ այսօր մեր պատմագիտության մեջ բաց են մնացել այդ շրջանին վերաբերվող շատ հարցեր, որոնք կարոտ են լուսաբանման. այսպես՝ ազատագրական պայքարում առկա էին տարբեր ուղղություններ, որոնք ունեին ընդհանրություններ եւ տարբերություններ, լրջորեն չի քննարկվել մեր ազատամարտի արդյունավետության հարցը, այդ պայքարի վերելքի շրջանում (1890-ական թթ.) տեղի ունեցան արեւմտահայության առաջին զանգվածային ջարդերը, որոնց պատճառները համակողմանիորեն չեն ներկայացվել եւ այլն: Արդյո՞ք կապ կար հայ ազգային կուսակցությունների առավել հաճախ մեծ տերությունների միջամտության հույսով ազատագրական պայքարի կազմակերպման եւ ջարդերի միջեւ: Արդյո՞ք մեծ տերություններին ապավինելով եւ մասնակի դրվագների կազմակերպումով, թե մեկ նպատակի շուրջ ուժերի համախմբումով էր հնարավոր հասնել ակնկալած հաղթանակին: Սրանք եւ բազում այլ հարցեր դեռեւս չեն գտել իրենց վերջնական պատասխանները: Իսկ այդ պատասխանները, թերեւս, կարելի է գտնել այդ ժամանակահատվածի վերաբերյալ ստեղծված կուսակցական ստվար գրականության ուսումնասիրության եւ այն պատմագիտական հայեցակարգերի ընդունման ճանապարհով, որոնց ընդհանրությունը տեսնում ենք կուսակցական գործիչների եւ պատմաբանների գրական ժառանգություններում:

Ի վերջո, ցավալի, բայց անժխտելի փաստ է, որ հայ ազգային-ազատագրական պայքարը, որը ձեռավորվեց արեւմտահայ խնդրի շուրջ, պարտվեց: Այս պարտության պատճառների համակողմանի ընկալումն անհնար է ինչպես առանց վերլուծելու այդ պայքարի վերաբերյալ ստեղծված բազմաթիվ ու բազմաբնույթ արխիվային նիութերն ու աշխատությունները, այնպես էլ կուսակցական պատմագիտական միտքը: Հենց այս համոզումն էլ մղեց գրելու սույն հոդվածը:

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության 1885-1908 թթ. շրջանի վերաբերյալ վստահ կարելի պնդել, որ Հնչակյան կուսակցությունը եւս արմենականների նման չունի կուսակցական պատմագրություն¹: Ուստի, ինչպես Արմենական կուսակցության պարագայում, այս դեպքում էլ, հիմնականում խոսք կարող է լինել այդ ժամանակաշրջանի հայ ազատագրական պայքարի վերաբերյալ հնչակյան կուսակցականների պատմագիտական մտքի մասին: Չնայած առաջին հայացքից այդպիսի տպավորություն է թողնում, սակայն լիարժեք եւ ամբողջական պատմագիտական ուսումնասիրություն դժվար է համարել նույնիսկ Ա. Կիտուրի հեղինակած երկհատոր աշխատությունը²:

Իր բնույթով քննական-վերլուծական գործ կարելի է համարել Ս. Սապահ-Գյուլյանի «Պատասխանատուները» աշխատությունը³: Այն գրվել է հիմնականում մեկ նպատակով՝ ասպարեցելու, թե, ի բացառյալ հնչակյանները, ովքեր էին պատասխանատու⁴ հայոց ազգային-ազատագրական պայքարը հաղթական

¹ Մրմենական կուսակցական գործիչների պատմագիտական բնույթի եւ հուշագրությունների մանրամասն քննական վերլուծությունը տես Ս. Մարգարյան, 1885-1908 թթ. նայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը արմենական գործիչների զեռնատմամբ, Ե., 2010:

² Տե՛ս Պատմութիւն Ա.Ղ. Հնչակեան կուսակցութեան, 1887-1962, խմբագիր Ա. Կիտուր ուսուցչապետ, Պէրութ, 1962:

³ Տե՛ս Սապահ-Գյուլեան Ս., Պատասխանատուները, Փրովիտէս, 1916:

⁴ Հեղինակն ընկնելով չափազանցությունների գիրկը եւ լավ չպատկերացնելով իրերի իսկական դրությունը, հայ քաղաքական ղեկավարությանը, կուսակցու-

ավարտին չհասցնելու համար: Գնահատելի է, որ նա վարձում է բացահայտել հայերի գործած սխալները, թերացումներն ու բացթողումները: Սակայն, ընդունելի չէ, որ մեղադրելով հայ մտավորական, ազգային, քաղաքական եւ այլ դեկավար ուժերին, նա ճիգ ու եռանդ չի խնայում արդարացնելու Հնչակյան կուսակցությանը, նրա գործունեությունը ներկայացնելով անսխալ կամ՝ գրեթե անսխալ: Հեղինակը միանգամայն ճիշտ է, երբ գրում է. «Մեր մեջն էլ, մեր կողմիցն էլ, ուրեմն, պատասխանատուներ կան: Խոստում ենք նրանցից միայն մի քանի տեսակների մասին, ոչ ամենքի»¹: Բայց արդյունքում խոստում է բոլորի մասին (իհարկե, քննադատաբար), բացի հնչակյաններից: Քննադատում է բոլորին, որոնք չլսեցին վերջիններիս ճշմարիտ ձայնը: Սապահ-Գյուլյանը գրում է. «Եթե եղան բթամիտներ, քաղաքական ամենափոքր հոտառությունից զուրկ՝ սոսկական անհատներ եւ դասակարգային որոշ շերտատրուումների, խմբատրությունների արտահայտիչներ, որոնք անկարող գտնուեցան, ինքնաբերաբար, իրենց ուղեղի եւ զգացմունքների, իրենց բանականության օրենքների գործունեությամբ, գիտակցելու, ճանաչելու, վերլուծել հասկանալու «իթի-հատի» էությունը եւ միայն այսօր է², որ իրենց աչքերը բացում են, երբ թշնամին արդեն զարկել, գետն է անցել ու իր մահասփյուռ գործն է տեսնում, - ապա ինչո՞ւ նրանք, այդպիսիները՝ ժամանակին, դեռ շա՛տ առաջները, իրենց ականջները խցեցին, աչքերը փակեցին, չը լսեցին, չը տեսան, աչքի առաջ չունեցան Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցության անկեղծ, անկաշառ, անվերապահ, է՛ն յանդուգն, է՛ն անվեհեր ձայնը, նրա բոցավառ խոսքը, արձակած ճիշդ, երբ նրա մամուլը, մեծ ու փոքր գործիչները, իր պատասխանատու մարմինները՝ ամեն տեղ, որ Հայկական Դատի համար բաբախող սիրտ կար, ուր ազգային, ժողովրդական ազատագրության թրթիռ գոյություն ունէր, - բոլոր այդ վայրերում դեռ

թյուններին, մտավորականությանը, մեծահարուստներին եւ այլ ուժերի ու կառույցների մեղադրում է ոչ ավել ոչ պակաս հայկական ջարդերի համար:

¹ Սապահ-Գյուլեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 3:

² Աշխատությունը գրվել է 1916 թ.:

շատ երկար ժամանակներից ի վեր, նրանք ասում, գոռում, փաստում, աղաղակում, բացատրում էին՝ թե ով է, ինչ է, ի՞նչ նպատակների, քաղաքական որպիսի փիլիսոփայութեան, պետական ինչպիսի տեսութիւնների է հետապնդում «Իթթի- հատը»¹:

Այս երկարաշունչ եւ զգայական ելույթն այնքան էլ համոզիչ չի հնչում: Եվ դա այն պարզ պատճառով, որ նախ՝ երբ խոսք է գնում «Հայկական Դատի» համար բաբախող սրտերի մասին, դա նշանակում է, որ ինչ քայլեր որ ձեռնարկել են ազգային-ազատագրական պայքարի ղեկավարներն ու մասնակիցները, ձեռնարկել են հանուն այդ դատի արդարացի լուծման, իսկ եթե չեն կանխատեսել դրանց բացասական հետեւանքները, ապա դա բնորոշ է եղել ոչ միայն ազատագրական պայքարի ելած բոլոր նվիրյալներին, այլեւ հենց իրենց՝ հնչակյաններին: Երկրորդ, իրոք հնչակյանները չմասնակցեցին օսմանյան ընդդիմադիր տարրերի Բ կոնգրեսին (1907 թ. Փարիզ), բայց դա չի նշանակում, որ նրանք դեմ էին երիտթուրքերի հետ համագործակցությանը: Նրանք առաջինն էին հայ քաղաքական կազմակերպություններից, որ դեռեւս 1891-92 թթ. բանակցում էին «Միություն եւ Յառաջադիմություն» կազմակերպության հիմնադիր Ահմեդ Բիգայի հետ: Փաստ, որի մասին գրում է հենց ինքը՝ Մապահ-Գյուլյանը²: Այնպես որ՝ համագործակցության ձգտել են ոչ միայն հայ հոգեւոր, մտավորական եւ քաղաքական մյուս ուժերը, այլ նաեւ հնչակյանները: Սահմանադրության շրջանում նրանք համագործակցում էին «Հուրիեթ վե իթիլյաֆ» կազմակերպության հետ եւ ոչ մեկը չի կարող երաշխավորել, որ եթե վերջինները գային իշխանության՝ կիրականացվեր «Ինքնավար Հայաստանի» հնչակյան ծրագիրը: Մի բան ակնհայտ է, որ Արեւմտյան Հայաստանի վերաբերյալ ծրագրված որեւէ մոդել չիրականացավ:

¹ Մապահ-Գյուլեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 13:

² Նույն տեղում, էջ 129-139: Ի դեպ, սա այն Ահմեդ Բիգան է, որը Փարիզում երաշխավորում էր «Մեշվերեթ» պարբերականը («Քննարկում»), իսկ 1908 թ. հեղափոխությունից հետո դարձավ Ազգային Ժողովի նախագահ:

Սապահ-Գյուլյանն անդրադառնալով Ահմեդ Բիգայի գործունեության հիմնական ուղղվածություններին, հեռեկային է գրում. «Սկզբում, ուրեմն, «Մեշվերէթը» շեշաած կերպով հակահայկական գույն չունէր, ուզում էր հայերին բաժանել, Տաճկահայ եւ Ռուսահայի խնդիր յարուցանել, ձեռքի տակից՝ կասկած ներշնչել դէպի Հայ յեղափոխականները եւ նրանց արտադրած գործերը, ժողովրդական շարժումները: Իր նախընտրական նիւթերն էին՝ «Կարգ եւ Յառաջադիմութիւն», «Սահմանադրութիւն», «Ամբողջականութիւն», «Օսմանցիութիւն», «Ոչ միջամտութիւն»:

Մեր յարաբերութիւնները, առանց ծանր ընդհանրումների, շարունակում էին բարի դրացիութեան, լայնախոհ հակառակորդութեան հողի վրայ՝ գէթ մեր կողմից¹: Ընդգծվածից պարզ է դառնում, որ հնչակյանները Ահմեդ Բիգայի հետ ձգտել են բարիդրացիական հարաբերությունների այն պատճառաբանությամբ, որ «Մեշվերէթը» «Շեշտուած կերպով հակա-հայկական գույն չունէր»: Բայց արդյո՞ք, երբ դաշնակցականները բանակցում էին երիտթուրքերի հետ, վերջիններս հակահայկական գույն ունէին: Անշուշտ, ոչ: Ուրեմն, հեղինակի կողմից հայ ազգային-ազատագրական պայքարը դեկավարող ուժերին եւ հատկապէս Դաշնակցությանը ջարդերի համար «պատասխանատու» համարելը չի հիմնավորվում:

Շարունակելով թեման՝ Սապահ-Գյուլյանը գրում է. «Ս. Դ. Հնչակեանութիւնը ցոյց տուեց, ապացուցեց, որ մեր իսկական, անվերծանելի թշնամին «Բոտիքատն»ն էր, եւ նրա գլխին էր, որ պէտք էր զարկել, հարուածել, առանց խնայելու, առանց սպասելու՝ առաջին վայրկենից իսկ թոյլ չը տալու, որ նա զարգանար, ուռճանար եւ իր ցանցերով պատէր երկրի չորս կողմերը, իր դիրքը ամրապնդէր, երբ յետոյ՝ այլեւս ուշ, շատ ուշ, շաւտ ուշ ու դժուար կը լինէր նրան զլորել, տապալել, ոտքի տակ առնել, տրորել»²:

¹ Նույն տեղում, էջ 138-139: Այս եւ հետագա բոլոր ընդգծումները մերն են:

² Նույն տեղում, էջ 14:

Բայց, արդյոք հայության ուժերն ու միջոցները ներում էին, որ արգելք դառանային «իթթիհատի» զարգացմանը եւ ծավալմանը: Անշուշտ, ոչ: Դա դյուրին խնդիր չէր: Բայց, չպետք է մոռանալ նաեւ, որ հայ քաղաքական ղեկավարների, այդ թվում եւ հնչակյանների պայքարի նպատակը նախ եւ առաջ Արդու Համիդի ռեժիմի եթե ոչ տապալումը, ապա գոնե՝ բարեփոխումն էր: Իսկ սա ենթադրում էր համիդյան ռեժիմին ընդդիմադիր բոլոր ուժերի այդ թվում եւ թուրքերի հետ համագործակցություն: Եվ այդ համագործակցության անհրաժեշտությունը գիտակցել ու չեն անտեսել նաեւ հնչակյանները: Այլ հարց է, որ 1908 թ. Սահմանադրությունից հետո Հ.Յ. Դաշնակցությունը, ընտրելով ոչ լավագույն ուղին, ամբողջովին նվիրվեց օսմանյան հայրենիքի վերաշինության եւ վերափոխության գործին՝ անհետատեստրեն այքաթող անելով ու դրանով իսկ ականա վնաս հասցնելով արեւմտահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը:

Քանի որ մեր նպատակը 1885-1908 թթ. հայ ազգային-ազատագրական պայքարի վերաբերյալ հնչակյանների տեսաբաններից մեկի՝ Սապահ-Գյուլյանի պատմագիտական մտքի գնահատումն է, ուստի ավելորդ ենք համարում ավելի խորամուխ լինել նրա՝ «երիտթուրքերի» հետ ՀՅԴ եւ այլ ուժերի համագործակցության միակողմանի քննադատականների մեջ: Թեպետ ակնհայտ է, որ երիտթուրքերին այդ համագործակցությանը մղեց հայ ազգային-ազատագրական շարժումը: Բայց արդյոք այդ շարժումն ընթացավ ամենաարդյունավետ ուղիով: Կարծում ենք, ոչ: Ինչպես կուսակցական ցանկացած հուշագիր կամ պատմաբան, Սապահ-Գյուլյանը նույնպես, նկարագրելով հայ ազատամարտի որեւէ դրվագ, որ ձեռնարկել էին հնչակյանները, չափազանցված է ներկայացնում դրա դրական հետեւանքները, վտր-ձում ավելի խոհեմ ներկայացնել իր կուսակցության մարտավարությունը. այն դեպքում, երբ մեծ առումով այն ոչնչով չի տարբերվել, ասենք, Դաշնակցության մարտավարությունից:

Իր աշխատության մեջ հեղինակն ազատագրական շարժումը ղեկավարող բոլոր ուժերին (Դաշնակցությանը, Կ. Պոլսի Ազ-

գային ժողովին, պատրիարքարանին, մտավորականներին, առետրականներին եւ այլն) պատասխանատու է համարում հայոց ջարդերի համար, որովհետեւ նրանք համագործակցել են երիտթուրքերի հետ: Փորձում է ապացուցել, որ այս առումով ամենագոնն ու հեռատեսը Հնչակյան կուսակցությունն էր:

Քաղաքական համակ միամտություն է «բուրում» հնչակյան կուսակցության կազմակերպած գործողություններին (Փոքր-Հայքի 1891-93 թթ. շարժումներ, Բապը Ալիի ցույց, Սասունի 1894 թ. ապստամբություն եւ այլն)՝ հեղինակի տրված գնահատականներից: «Անգլիական մամուլը կրակ էր ժայթքում, - գյում է նա, - ահագին չափեր էր տուել Հայկական խնդրին: Դօքտոր Դիլլոնը, «Ղէյի Տեղեգրաֆ»ին ուղղած իր հոշակավոր թղթակցութիւններով՝ Սասնո անհաւասար կռիւը դիւցազներգակ ոճով նկարագրել, աշխարհի առաջն էր դրել: Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան՝ Սըր Ֆիլիպ Քըրին, Դիլլոնի գրածների տրցակը թերթի տակ, Մուլթան Համիդին էր ներկայացրել եւ նրա առաջը փռել այն՝ ինչ որ իր դիւանագիտական ներկայացուցիչները եւ սպասարկութեան մէջ գտնուող դեղին մամուլը, ժխտում էին: Լօնդոնի մէջ բազմազանգուած ժողովներ, հաւաքոյթներ, դասախօսութիւններ էին ունենում: Հրապարակ էին եկած համբաւաւոր գլուխներ, անվիճելի հեղինակութիւն ունեցող անձնատրություններ»¹:

Ինչպէս համոզվում ենք, Սապահ-Գոյլյանը շատ է ոգեւորված հնչակյան ձեռնարկների Եվրոպայում ունեցած արձագանքներից: Նա նաեւ այն կարծիքին է, որ դրանք հանգեցրին մայիսյան բարենորոգումների ծրագրին²:

Հետաքրքիր է, որ, ըստ նրա, «Մեշվերեթի» շուրջ համախմբված գործիչներն Ահմեդ Բիգայի գլխավորությամբ կանչում են իրենց եւ հորդորում առաջ չքաշել տարանջատման խնդիր, այլ՝ աշխատել ներմուծել արժողջ Օսմանյան պետության բոլոր ժողովուրդների վրա տարածվող բարենորոգումներ: Բայց ստանում

¹ Սապահ-Գոյլեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 140:

² Նույն տեղում, էջ 140-142:

են մերժում: Իր իսկ՝ Սապահ-Գյուլյանի արտահայտությամբ՝ «հոգեզմայլության քաղցր վայրկյանները» երկար չեն տևում, քանզի դրանց հետևում են հետապնդումներն ու ջարդերը:

Իսկ ինչո՞ւ: Դժբախտաբար, Սապահ-Գյուլյանն այս հարցին չի պատասխանում: Իսկ պատասխանը միանշանակ պարզ է՝ Եվրոպան հետամուտ էր իր քաղաքական շահերին, իսկ այդ շահերում առկա հակասությունները հնարավորություն չէին ընձեռում նրանց հանուն հայոց բարենորոգումների միասնական ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա: Իսկ սա թեւավորում էր թուրքական իշխանություններին եւ արդյունքում նպաստում ջարդերի քաղաքականությանը:

Սապահ-Գյուլյանը վտրձում է արդարացնել հնչական տարանջատ ձեռնարկները, բայց նույնը չի անում Դաշնակցության՝ նմանաբնույթ ձեռնարկների վերաբերյալ: «Տեղի ունեցավ, - գրում է նա, - Կ. Պոլսոյ «օսմանյան բանկայի դեպքը»: 26 օգոստոս 1896: Հեռագիրը հասավ Պարիզ: Երեկոյեան թերթերը "Դեպքի" գլխաւոր գծերը պատմելով՝ ամենաբոտն յարձակումներ գործեցին հայերի դէմ: Եկաւ եւ ահռելի կոտորածի բոթը»¹:

Այնինչ թե՛ Բանկ-Օտոմանի (Օսմանյան բանկ), թե՛ Գում-Գափուի եւ թե՛ Բապը Ալիի դեպքերին անհրաժեշտ է մոտենալ նույն չափորոշիչներով: Ակնհայտ ճշմարտություն է, որ դրանց հիմնական նպատակը եվրոպական տերությունների միջամտությանը հասնելու ձգտումն էր: Բայց Բանկ-Օտոմանի դեպքի հետ կապված հետաքրքիր տեսություն է զարգացնում Սապահ-Գյուլյանը: Նա գտնում է, որ դա բխում էր «Եվրոպայի շահերի խանգարումի» տեսությունից, որով ժամանակին առաջնորդվել են նաեւ հնչականները²:

Հարկավ, Բանկ-Օտոմանում էր պահվում Թուրքիայում ներդրված եվրոպական կապիտալը եւ նրա պայթեցումով խոշոր հարված կհասցվեր այդ երկրների՝ Թուրքիայում ունեցած տնտե-

¹ Նույն տեղում, էջ 164:

² Նույն տեղում, էջ 165:

սական շահերին: Բայց արդյո՞ք հայ հեղափոխականներն այս դեպքում չէին ըմբռնում, որ նման արարքով ոչ թե իրենց կողմ, այլ՝ իրենց դեմ կտրամադրեին թուրքերին: Իսկ եթե հասկանալով են ձեռնարկել այդ քայլը, ապա գնացել են արկածախնդրության: «Եվրոպական շահերի խանգարումի» տեսության հնչակյան հետագա ըմբռնումների հետ կապված՝ հեղինակը գրում է, թե հնչակյանները դրանով «ուզեցել են հասկացնել, որ Հայկական Դատը եւ նրա Բազուկը ներկայացնող Հայ Յեղափոխականը պիտի գար Հայաստանից եւ Հայ Ազգից քաղաքական այնպիսի նոր գոյացությունները ստեղծելու, որ Եվրոպական պետությունները նոյն իսկ իրենց քաղաքական եւ տնտեսական շահերի տեսակետով՝ անելի լաւ պիտի համարէին Հայ քաղաքական մարմնի վրայ յենուելու, քան թուրք, որ արդէն մեռնում էր եւ չէր կարողանում ժամանակակից կեանքի բարդ պահանջներին յարմարուելու»¹:

Տեսականորեն այս խնդիրը միանգամայն ճիշտ էր դրվում, բայց արդյո՞ք գործնականում դրա իրականացնելն այդքան դյուրին էր: Կարծում ենք, որ՝ ոչ: Հայաստանի, որի պատմական տարածքների ժողովրդագրական պատկերը թուրքական իշխանությունների կողմից ամբողջովին այնպես էին փոխվել, որ շերտընդմեջ ապրող եւ հաճախակի վարչական ձեւափոխումների ու զանգվածային արտագաղթի հետեւանքով արհեստականորեն «փոքրամասնության» վերածված հայ ժողովրդից «նոր գոյացություններ» անհնար էր ստեղծել, այն էլ այնպիսին, որի վրա հենվեր Եվրոպան մեռնող Թուրքիայի փոխարեն: Այն համոզմունքին ենք, որ ստեղծված պայմաններում առավելագույնը, ինչին կարող էր հասնել հայ ազատագրական պայքարը, ազգային քաղաքական ուժերի միասնականությամբ ժողովրդի կարող ուժերի ընդհանուր զինումն ու նախապատրաստումն էր՝ ենթադրվող ստեղծվելիք բարենպաստ պահին վճռական ու հաղթական հարվածով ցանկալի արդյունքի հասնելու համար: Բայց, հակառակ

¹ Նույն տեղում, էջ 165:

դրան՝ մի կողմից տարանջատ պայքարով շարունակաբար ջլատվում էին հայոց սակավաթիվ ուժերը, մյուս կողմից մեծ տերությունների միջեւ խորացող հակասությունները չէին թողնում, որ «մեռնի անբուժելի հիվանդ» Թուրքիան:

Անընդունելի է նաեւ այն, որ հայկական առաջին մասսայական ջարդերը Մապահ-Գյուլյանը փորձում է պատճառաբանել՝ Բանկ-Օտոմանի ձեռնարկով, որը, նրա կարծիքով, բացատրվում էր «Եվրոպական շահերի խանգարումի» տեսությամբ: Մակայն, հեղինակը մոռանում է, որ նման ջարդերի առիթ հանդիսացավ նաեւ Բապը Ալիի ցույցը, որը ծրագրված էր եվրոպական միջատությանը հասնելու նույն թյուր համոզմունքով: Թե՛ Եվրոպայի շահերին հարվածելու (եթե իյոք դրանք գոյություն ունեին) եւ թե՛ նրա միջամտությունը ձեռք բերելու տեսություններով առաջնորդվելը միշտ հանգեցրել են դժբախտ հետեւանքների: Աս է պատմական ճշմարտությունը, որն ընդունում է նաեւ Մապահ-Գյուլյանը, բայց, ավստոս, որ դա անում է միայն դաշնակցական գործողությունների մասին խոսելու դեպքում:

Բավականին հեռաքրքիր է աշխատության «Անբարոյական եւ հուսալքման ազդակներ» գլուխը²: Այստեղ Մապահ-Գյուլյանը հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ավարտը կամ իր իսկ արտահայտությամբ «Հայ հեղափոխութեան վիժելը» կապում է «Միտհատեան Սահմանադրութեան» երկրորդ կիրառության, այսինքն՝ 1908 թ. Սահմանադրության ընդունման հետ: Թերեւս կարելի է նրա հետ այս հարցում համաձայնվել, բայց, պնդել, որ մինչեւ այդ «Հայ Յեղավախութիւնը ո՛չ կանգ էր առել ո՛չ էլ վիժել, այլ իր կատարեալ կենսունակութեան մեջն էր, նա շարունակում էր իր եղանելու, լինելու վիճակը եւ մտել էր մի նոր փուլի մեջ, գոր-

¹ Հեղինակը շփոթում է պատճառն ու հետեւանքը: Ընդգծենք, որ հայկական բոլոր ջարդերը թուրքական իշխանությունների ծրագրված պետական քաղաքականության արդյունք էին եւ, մեր կարծիքով, դրանք կլինեին անկախ այն բանից, թե ինչպիսի քայլեր կձեռնարկեին հայերը:

² Տե՛ս Մապահ-Գյուլեան Ս., նշվ., աշխ., էջ 89-98:

ծում էր իր ունեցած նորագոյն պայմաններին համեմատ»¹, այն-
քան էլ ճիշտ չի լինի: Արեւմտահայ ազատագրական պայքարը
20-րդ դարսակգրին, հատկապէս Մասունի 1904 թ. ինքնապաշտ-
պանությունից հետո, աստիճանաբար անկում էր ապրում: Բայց
հեղինակը միանգամայն իրավացի է, երբ գրում է. «Եւ մի թէ
«միտհատեան Սահմանադրութեան» երկրորդ կիրառութիւնը,
որպէս պարզ դիվանագիտական խաղ, հետեւանք չէր Հայ Յեղա-
փոխականութեան բարձրացած ալիքներին եւ դա մի թէ պատմա-
կան պարզ ճշմարտութիւն չէր, կարո՞ղ էր տարակուսանք վերց-
նել»²:

Իսկապէս, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայ-
քարը, որը չգիտես ինչու ժամանակի գրականության մեջ «հեղա-
փոխություն» է անվանվել, նպաստեց նաեւ թուրք տարրի մեջ հե-
ղափոխական խմորումների աճին, որոնք, ձգտելով սուլթան Հա-
միդի վարչակարգի տապալմանը, փորձեցին փրկել Օսմանյան
կայսրությունը մասնատումից: Սակայն, ըստ հեղինակի, սահմա-
նադրությամբ արբեցողները սա չհասկացան եւ ամեն առիթով
գրում էին, «որ Հայ Յեղափոխութիւնը այլեւս վիժելի է»³:

Թերեւս ճիշտ կլինէր գրել, որ ոչ թէ «վիժել է», այլեւ՝
ավարտվել է: Քանզի առաջինը նշանակում է ձախողվել: Բայց
սուլթանի տապալումը, դեպքերը ժամանակի մեջ գնահատելու
դեպքում, պետք է համարել հաղթանակ, որով ավարտվեց հայ
հեղափոխությունը: Այլ հարց է, որ հետագայում երիտթուրքերը
երկդիմի եւ կեղծ դուրս եկան:

Մեծ ցավ ապրելով եւ ամիսոսանքով Սապահ-Գյուլյանը
գրում է, որ 1908-ից հետո «Այլեւս ոչ Հայ ազգ կար, ոչ Հայաստան:
Հայ ազգը օսմանեան ազգութեան մի տարրն էր դարձել, Հայաս-
տանն էլ լոկ աշխարհագրական արտահայտութիւն՝ անցեալից
մնացած»⁴:

¹ Տե՛ս Սապահ-Գյուլեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 89:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 90:

⁴ Նույն տեղում:

Բայց արդյո՞ք մինչև սահմանադրությունը «Հայաստան» հասկացություն կար Օսմանյան կայսրությունում: Եթե բացառենք հատուկենտ հայալեզու հրատարակություններում հանդիպող հիմնականում որպես պատմական տերմին, ապա՝ ոչ: Իսկ հայ ազգը ոչ թե օսմանյան ազգության մի տարրն էր դարձել, այլ «Օսմանյան հայրենիքի մասը»՝ ձգտելով հասնել նրա վերափոխմանը եւ ժողովրդավարացմանը: Եվ եթե այդ առումով չհասավ հաջողության, դա միայն Դաշնակցության եւ մյուս քաղաքական ուժերի մեղքը չէր: Չէ՛ որ կյանքի չկոչվեց նաեւ հետսահմանադրության շրջանում հնչակյանների որդեգրած «ինքնավար Հայաստանի» ծրագիրը:

Ի մի բերելով Ս. Սապահ-Գյուլյանի աշխատության գաղափարները եւ տեսական ընդհանրացումները, պետք է շեշտել, որ.

1. Նրա հիմնական նպատակն է ապացուցել, որ հայկական ջարդերի համար առիթներ տալու պատասխանատվությունը կրում են հայ ղեկավար քաղաքական, հոգեւոր, մտավորական եւ բոլոր այլ ուժերը, բացի հնչակյաններից:

2. Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի միեւնույն նպատակով կազմակերպված դրվագները դրական է գնահատում, եթե դրանք կազմակերպել են հնչակյանները, իսկ եթե նույն՝ եվրոպական միջամտության հույսով, դրանք կազմակերպել են այլ քաղաքական ուժեր եւ հատկապես՝ դաշնակցականները, խստորեն քննադատում է:

3. Մեղադրում է Դաշնակցությանը երիտթուրքերի հետ համագործակցելու համար. այն դեպքում, երբ առաջիններից մեկն իր կուսակցությունն է ձեռնարկել համագործակցության նմանատիպ փորձեր, ասենք՝ Իթիլաֆի հետ:

Եվ, վերջապես, Հնչակյան կուսակցության գործունեության անսխալականությունն ապացուցելու նրա ձգտումներն ամենեւին չեն հիմնավորվում: Մի բան ակնհայտ է, որ եթե այդ կուսակցությունն իսկապես գործում էր արեւմտահայության շահերին համահունչ եւ բոլոր հարցերում իսկապես անթերի էր, ապա այդքան արագորեն չէր պառակտվի եւ արդեն 1890-ական թթ. երկ-

բորդ կեսից չէր գրկվի հայ ազատամարտի առաջատարի իր դերից: Կարծում ենք, սա տրամաբանական փաստարկ է, որով ամեն ինչ ասված է:

Ավելացնենք նաեւ, որ Ս. Սապահ-Գյուլյանի մյուս ուսումնասիրությունները¹ նպատակահարմար չենք համարում քննարկել, քանզի վերլուծած այս աշխատությունը ստեղծված է մեր հիշատակած նախորդների հիման վրա եւ իր մեջ հիմնականում ներառում է նրանցում արտահայտած տեսակետները:

СУРЕН САРԴՅԱՆ
ИИ НАН РА

НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА
АРМЯНСКОГО НАРОДА 1885-1908 ГГ. В ОЦЕНКЕ
С. САПАХ-ГЮЛЯНА

РЕЗЮМЕ

В 1880-ых годах - в период формирования национальных партий, освободительная борьба армянского народа переживала бурный подъем, становясь более организованной и зрелой. Однако, в 1908 г. ввиду многих объективных и субъективных причин она пришла в упадок. Младотурецкий переворот и конституция 1908 г. притупили бдительность не только рядовых граждан, но и представителей партий и опытных деятелей - руководителей борьбы. В результате, воспользовавшись созданной ситуацией и хаосом Первой мировой войны, младотурки сумели осуществить план посредством геноцида армян. Наряду с другими партийными историографами к теме обратился также выдающийся деятель партии Гнчакян Сапа-Гюлян. Излагая историю своей партии, он пытается показать, что ошибки и недостатки имели место в деятельности всех партий, за исключением партии Гнчакян. Неоднократно осуждая партию Дашнакцутюн в действиях, которые давали повод

¹ Տե՛ս Սապահ-Գյուլեան Ս., Երիտասարդ Հայաստան, Փարիզ, 1908, նույնի՝ Ինքնավար Հայաստան, Թիֆլիս, 1915, նույնի՝ Փոքր Հայքի յիշատակները, Չիկագո, 1917 եւ այլն:

турецким властям преследовать и истреблять армян, Сапа-Гюлян забывает о том, что история самой партии Гнчакян также богата подобными действиями.

Освещая отмеченные вопросы, в статье сделана попытка объективного анализа и научной оценки работы С. Сапа-Гюляна.

SUREN SARGSYAN
IH NAS RA

THE ARMENIAN NATIONAL LIBERATION
STRUGGLE OF 1885-1908 IN S. SAPAH-GYULYAN'S
APPRAISAL
SUMMARY

In the eighties of XIX century, during the period of formation of the National parties, the national-liberation struggle of the Armenian people outlived its upsurge, getting mature and more organized. Anyway, in 1908 it fell because of many objective and subjective causes.

The Young Turk's upheaval and the Constitution of 1908 dulled the vigilance of the representatives of the national parties and the active figures-leaders of the struggle as well as the common citizens. As a result the Young Turks, taking advantage of the created situation and the favorable chaos of WW I, started to carry out their inhuman plan of "solving" the Armenian question through Genocide of the Armenian people.

About the national - liberation struggle of 1885-1908 is written a lot. The historyographer of Hnchakian party Sapah-Gyulyan also wrote about it as well as the representatives of the other Armenian national parties. He introduced the complete history of his party and tried to show that there were mistakes and shortcomings in the activities of all parties except Hnchakian party. Sapah-Gyulyan, often blaming Dashnaksutun party for the actions that brought the Turkish rulers to persecution and massacres of the Armenian people, overlooked that the history of Hnchakian party is also rich in such activities.

Taking into consideration the mentioned problems, we tried to introduce the objective analyze and scientific appraisal of S. Sapah-Gyulyan's work.